

Η ΕΝΝΟΙΑ ΤΗΣ ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΗΣ

Παιδαγωγική είναι ή επιστήμη πού καταγίνεται με τήν αγωγή του ανθρώπου. Ὡς επιστήμη ή παιδαγωγική αναπτύσσει τις αρχές και τις μεθόδους για τὸ ὄλο θέμα τῆς αγωγῆς. Τοῦτο πάλι σημαίνει, ὅτι ή παιδαγωγική ζητεῖ πρώτα πρώτα νὰ θεμελιώσῃ θεωρητικῶς τις προϋποθέσεις πού είναι ἀπαραίτητες για νὰ θέσῃ και νὰ λύσῃ τὰ προβλήματα πού ἔχουν σχέση με τήν παιδαγωγία και τή διδασκαλία, γιατί παιδαγωγία δίχως διδασκαλία δέν νοεῖται.

Προτοῦ ὅμως προχωρήσωμε περαιτέρω, είναι ἀνάγκη νὰ ὀρίσωμε τί είναι επιστήμη, για νὰ φανῆ καθαρώτερα ή σημασία τῆς παιδαγωγικῆς ὡς επιστήμης. Ἐπιστήμη γενικῶς είναι ή συστηματική ἐνότης ἐνὸς συνόλου γνώσεων, δηλαδή κρίσεων, πού ἀναφέρονται σέ ἓνα σύνολο φαινομένων. Ἀπὸ τήν ἐποχή τοῦ Πλάτωνος χωρίζομε ριζικῶς τήν ἐπιστήμη ἀπὸ τήν ἐμπειρία. Ἡ ἐπιστήμη χαρακτηρίζεται πάν-
 ὄ τ ι. Ἡ διαφορὰ μεταξὺ τοῦ διότι και τοῦ ὅτι είναι ὅτι τὸ ὄ τ ι. Ἡ διαφορὰ μεταξὺ τοῦ διότι και τοῦ ὅτι είναι ὅτι το πρώτο θεμελιώνει τή γνώση, ἐνῶ τὸ δεύτερο δέν τή θεμελιώνει, ἀλλὰ περιορίζεται στήν ἀπλή διαπίστωση. Και ή ἐμπειρία είναι ἓνα σύνολο γνώσεων, ἀλλὰ δίχως ἐσωτερικὸ λογικὸ εἰρμό, δηλαδή ή ἐμπειρία δέν είναι ποτέ σύστημα. Ἀντίθετα ή ἐπιστήμη είναι πάντοτε σύστημα, δηλαδή σύνολο κρίσεων, συντεταγμένο πάντοτε σύμφωνα με ὀρισμένες λογικές αρχές.

Ἐχωρίσαμε πρὶν τή διδασκαλία ἀπὸ τήν παιδαγωγία, γιατί ἄλλο πρᾶγμα είναι ή θεωρία τῆς παιδαγωγίας και ἄλ-

λο είναι ἡ πράξις, ἡ δὲ διδασκαλία εἶναι πράξις. Ἡ πράξις ὅμως αὐτὴ προϋποθέτει πάντοτε τὴ θεωρία, ἄλλως εἶναι ἀπλῆ ἐμπειρία. Χωρὶς λοιπὸν θεωρητικὴ προκατάρτιση δὲν ὑπάρχει παιδαγωγία καὶ διδασκαλία.

Ὡς ἐπιστήμη ἡ παιδαγωγική, ἂν καὶ ἔχει ἀντικείμενο ἀνεξάρτητο καὶ αὐθύπαρκτο, ὅμως δὲν εἶναι νοητὴ δίχως τὴν ἀμεση ἀναφορὰ τῆς στὴν ψυχολογία καὶ τὴ φιλοσοφία. Ὁ σύνδεσμος τῆς παιδαγωγικῆς μὲ τὶς δύο αὐτὲς ἐπιστῆμες εἶναι τόσο στενὸς ὥστε δίχως κανένα δισταγμὸ μπορούμε νὰ ποῦμε, ὅτι δὲν ὑπάρχει παιδαγωγική δίχως ψυχολογία καὶ φιλοσοφία. Καὶ τοῦτο εἶναι εὐνόητο, γιὰ τὴ ψυχολογία εἶναι ἡ ἐπιστήμη τῶν ψυχικῶν λειτουργιῶν καὶ πνευματικῶν δυνάμεων τοῦ ἀνθρώπου. Αὐτὲς δὲ τὶς δυνάμεις καὶ λειτουργίες ποὺ συνιστοῦν τὸν ἄνθρωπο ὡς προσωπικότητα ἔρχεται ἀκριβῶς νὰ κατευθύνῃ καὶ νὰ μορφώσῃ ἡ παιδαγωγική. Φιλοσοφία ἀπὸ τὸ ἄλλο μέρος εἶναι ἡ ἐπιστήμη ποὺ καταγίνεται κυρίως μὲ τὶς ἀρχές τοῦ πνεύματος τοῦ ἀνθρώπου καὶ τὶς ἀρχές τῶν ἔργων τοῦ ἀνθρώπου. Ἔτσι διακρίνει ἡ φιλοσοφία τὶς ἀρχές τῆς γνώσεως, τῆς πράξεως καὶ τοῦ ἠθικοῦ κόσμου γενικῶς, τῆς ποιήσεως, δηλαδή τῆς τέχνης, τῆς θρησκευτικῆς ζωῆς, τοῦ οἰκονομικοῦ βίου καὶ τῆς τεχνικῆς δραστηριότητος τοῦ ἀνθρώπου. Ἡ φιλοσοφία διακρίνεται ἀκριβῶς κατὰ τοῦτο ἀπὸ τὶς ἄλλες ἐπιστῆμες, ὅτι δὲν εἶναι ἐπιστήμη πραγμάτων, φαινομένων, λειτουργιῶν ἢ δυνάμεων, ἀλλὰ ἐπιστήμη ἀρχῶν. Δίχως λοιπὸν τὴ γνώση αὐτῶν τῶν ἀρχῶν καὶ τὴ χρησιμοποίησίν των ἡ παιδαγωγική ὡς ἐπιστήμη δὲν νοεῖται.

Ἡ ἀγωγή προϋποθέτει, ὅτι κάτι μέλλει νὰ γίνῃ μέσα στὸ νέον ἄνθρωπο, κάτι μέλλει νὰ πραγματωθῇ μέσα του μὲ τὴ βοήθεια τοῦ ὠρίμου ἀνθρώπου. Ὁ ὠριμος ἄνθρωπος εἶναι ἐκεῖνος ποὺ κατευθύνει τὴν ἀγωγή τοῦ ἀνωρίμου. Ἡ ἔννοια λοιπὸν τῆς ἀγωγῆς σημαίνει, ὅτι μὲ κατάλληλη μεταχείριση καὶ ἀνάλογη καλλιέργεια τοῦ ἀντικειμένου

τῆς ἀγωγῆς, τοῦ ἀνώριμου ἀνθρώπου, ἀναπτύσσεται τοῦτο, δηλαδή ὁ ἀνώριμος ἄνθρωπος, πρὸς τὴν ὀρθὴν κατεύθυνση. Τοῦτο πάλι προϋποθέτει ὅτι ὑπάρχει καὶ ἀνάπτυξη τοῦ ἀνθρώπου ὄχι ὀρθή, ἀλλὰ ἐσφραμμένη ἢ καὶ διεστραμμένη. Ἐνα φυτό, ἐφ' ὅσον δὲν τὸ καλλιεργοῦμε καὶ δὲν τὸ βοηθοῦμε, ἀναπτύσσεται, ἀλλὰ ὄχι κατὰ τρόπο πλήρη. Ἄν λ.χ. δὲν τὸ στηρίξωμε ἀπ' ἀρχῆς μὲ ἓνα πάσσαλο, γίνεται στραβό. Τὸ ἴδιον ἀκριβῶς συμβαίνει καὶ μὲ τὸν ἄνθρωπο, δηλαδή μὲ τὴν ψυχὴν καὶ τὸ πνεῦμα του. Ἄν ἀπ' ἀρχῆς δὲν τὰ στηρίξωμε καὶ δὲν τὰ κατευθύνωμε, ἀναπτύσσονται μὲ τρόπο στραβό. Ὑπάρχει ἐδῶ ἀπὸ τὸ ἓνα μέρος ἡ φύση καὶ ἀπὸ τὸ ἄλλο ὁ πολιτισμός. Ἐπίνω σ' αὐτὴν τὴν διαφορὰ μεταξὺ φύσεως καὶ πολιτισμοῦ ἔρχεται ἀκριβῶς νὰ οἰκοδομήσῃ τὸ ἔργο τῆς ἢ παιδαγωγικῆς. Θέλει μὲ τὴν παρτίδα τῆς, δηλαδή μὲ τὴν ἀγωγή, νὰ κατευθύνῃ τὴν ψυχὴν καὶ τὸ πνεῦμα τοῦ ἀνθρώπου καὶ νὰ μὴν τὸ ἀφήσῃ νὰ μείνῃ στὴν ἀπλή φυσικὴ του κατάστασι. Ἡ καλλιέργεια . . . καὶ ἡ ἀγωγή εἶναι καλλιέργεια . . . εἶναι πάντοτε ἔργο τοῦ πολιτισμοῦ. Ὅμως καλλιεργεῖται πάντοτε κάτι ποὺ ὑπάρχει φύσει. Συνεπῶς δὲν ὑπάρχει μόνον διαφορὰ μεταξὺ τοῦ πολιτισμοῦ καὶ τῆς φύσεως, μεταξὺ αὐτοῦ ποὺ πρέπει νὰ γίνῃ καὶ αὐτοῦ ποὺ ὑπάρχει ἀφ' ἑαυτοῦ, ἀλλὰ ὑπάρχει καὶ ἀμοιβαία σχέση μεταξὺ αὐτῶν τῶν δύο. Τοῦτο πάλι σημαίνει ὅτι ἡ φύσις εἶναι δεκτικὴ ἀγωγῆς, δέχεται τὴν καλλιέργεια καὶ τὴν ἀγωγή. Ἡ ἔννοια λοιπὸν τῆς ἀγωγῆς προϋποθέτει πάντοτε τὴν ἔννοια τῆς φύσεως. Ἡ ἀγωγή ἀπὸ τὸ ἄλλο μέρος προϋποθέτει ὅτι ὑπάρχει αὐτὸ ποὺ ὀνομάζομε ἀνάπτυξη, ὅτι δηλαδή ἓνα ζωντανὸ ὄν ἔχει μέσα του ὀρισμένες δυνατότητες ποὺ εἶναι δυνατόν νὰ ἐξελιχθοῦν καὶ νὰ φθάσουν εἰς ὀρισμένο ὕψος. Ἐπίσης ἡ ἀγωγή προϋποθέτει ὅτι εἶναι δυνατόν νὰ συνδράμῃ κανεὶς τὴν ἀνάπτυξη τῶν δυνατοτήτων αὐτῶν, νὰ ὑπερνικήσῃ διάφορα ἐμπόδια καὶ νὰ ἀποφύγῃ ὀρισμένες διαταραχάς. Ἡ πρώτη προϋπόθεσις, ὅτι δηλαδή εἶναι δυνατόν νὰ ἀναπτυχθοῦν οἱ δυνάμεις καὶ νὰ φθά-

σουν σὲ μεγάλο βαθμὸ ἀποδόσεως, συνδέεται μὲ τὸ σκοπὸ καὶ τὸ περιεχόμενον τῆς ἀγωγῆς. Δηλαδή δίχως τὴ δυνατότητα τῆς ἀναπτύξεως τῶν ἱκανοτήτων τοῦ ἀνθρώπου δὲν θὰ ὑπῆρχε ἀγωγή. Ἡ δεύτερη προϋπόθεση, ὅτι δηλαδή εἶναι δυνατόν νὰ συνδράμη κανεὶς τὴν ἀνάπτυξιν, ἀναφέρεται στὸ δρόμον καὶ στὴ διαδικασίαν τῆς ἀγωγῆς. Ἡ πρώτη καταγίνεται μὲ τὸ τί ἐπιδιώκει ἡ ἀγωγή καὶ διατί τὸ ἐπιδιώκει. Ἡ δεύτερη καταγίνεται μὲ τὸ πῶς.

Ἐπειτὰ ἀπὸ τὰ προκαταρκτικὰ αὐτὰ παρατηρήματα μὴ μποροῦμε νὰ προχωρήσωμε βαθύτερα στὸ θέμα μας. Ἡ ἀγωγή, ἡ παιδαγωγία καὶ γενικῶς ἡ παιδεία τοῦ ἀνθρώπου συνδέεται στενότατα μὲ τὴν ἔννοιαν τῆς μορφῆς, γιατί ἐκεῖνο κυρίως ποὺ ἐνδιαφέρει κατὰ τὴν ἀγωγή εἶναι ἡ μορφή. Μὲ τὸ παράδειγμα τοῦ φυτοῦ ποὺ χρησιμοποιήσαμε πρὶν ἔχομε ἀνάγλυτρα ἐνώπιόν μας τὴν ἔννοιαν τῆς μορφῆς. Ἐφ' ὅσον στηρίζωμε τὸ φυτό μὲ ἓνα πάσσαλον, εἴμεθα βέβαιοι, ὅτι θὰ λάβῃ τὴ μορφήν ποὺ θέλωμε, δηλαδή ὁ κορμὸς τοῦ θὰ λάβῃ εὐθυτένεια. Ἡ μορφή εἶναι ἐδῶ, ὅπως καὶ παντοῦ ἄλλοῦ, ἀρρήκτως συνδεδεμένη μὲ τὴν ὕλην. Ἡ ὕλη ὑποτάσσεται στὸ νόμον τῆς μορφῆς, ἐφ' ὅσον εἶναι δυνατόν νὰ κατευθύνωμε τὴ μορφήν. Τὸ μυστικὸν τῆς μορφῆς εἶναι ὅτι ἔχει ἐνότητα, δηλαδή ὅτι αὐτὴ συντάσσει κάτι ὡς ἐνιαῖον σύνολον. Εἴτε πρόκειται γιὰ ἀντικείμενον, εἴτε πρόκειται γιὰ ἓνα γίνεσθαι, εἴτε γιὰ καλλιτέχνημα, εἴτε γιὰ μιὰ σειρά συναισθημάτων ἢ σκέψεων, ἢ τέλος γιὰ τὴν ὁλότητα τῆς ψυχῆς, ἡ μορφή, ἡ ὁποία τὰ συνοδεύει, τοὺς δίδει ἐνότητα. Ἡ ἀγωγή λοιπὸν συνδέεται μὲ τὴν ἔννοιαν τῆς μορφῆς, γιατί αὐτὸ ἀκριβῶς ποὺ θέλει νὰ δώσῃ εἶναι νὰ δώσῃ ὠρισμένη καὶ συγκεκριμένη μορφήν στὶς δυνάμεις ποὺ συναποτελοῦν τὴν ἐσωτερικότητα τοῦ ἀνθρώπου. Ὅπως ὁ καλλιτέχνης μοχθεῖ νὰ δώσῃ συγκεκριμένη μορφήν στὴν ὕλην ποὺ ἐπεξεργάζεται, ἔτσι ἀκριβῶς καὶ ἡ ἀγωγή ἐπιδιώκει νὰ δώσῃ συγκεκριμένη μορφήν στὶς δυνάμεις τῆς ψυχῆς καὶ τοῦ πνεύματος. Τὸ ἴδιον ἐπιδιώκει καὶ ἡ σωματικὴ ἀγωγή. Θέλει δι-

λαδὴ ἢ νὰ δώσῃ ἢ νὰ βοηθήσῃ, ὥστε τὸ σῶμα νὰ διατηρηθῆσιν ὠρισμένη μορφή πού ἔχει. Ὅπως οἰαδήποτε ὕλη ἔχει πάντοτε ὠρισμένη μορφή, ἔτσι καὶ οἱ δυνάμεις καὶ οἱ λειτουργίες τῆς ψυχῆς καὶ τοῦ πνεύματος δὲν εἶναι ἄμορφες ἐνέργειες, ἀλλὰ ἔχουν μέσα τους ὠρισμένη μορφή, ἢ ὁποῖα ἔχει καὶ ὠρισμένη δυναμικότητα. Ἡ ἐνυπάρχουσα αὐτῆς στὶς δυνάμεις τῆς ψυχῆς καὶ τοῦ πνεύματος μορφή, ἐφ' ὅσον δὲν καλλιεργηθῆ, δὲν φθάνει στὸν ἀντικειμενικὸ τῆς σκοπὸ καὶ ἢ σταματᾷ κάπου ἢ διαστρέφεται. Ὁ σκοπὸς τῆς ἀγωγῆς εἶναι ἀκριβῶς αὐτός: νὰ ἀναπτύξῃ καὶ νὰ ἐντείνῃ ὅσα γίνεται τὴν ἐνυπάρχουσα μορφή. Ὁ Ἀριστοτέλης ὠνόμασε τὴν ἐνυπάρχουσα αὐτῆ μορφή ἐντελέχεια, γιὰ νὰ δηλώσῃ, ὅτι μορφή εἶναι ἐκεῖνο πού ἔχει τὸ σκοπὸ του μέσα του. Τώρα καταλιβαίνομε γιατί ἡ ἀγωγή ὀνομάζεται καὶ μόρφωση. Μόρφωση ἀκριβῶς σημαίνει τὴ μορφή πού ἔχει λάβει ἡ ψυχὴ καὶ τὸ πνεῦμα τοῦ ἀνθρώπου μὲ τὴν παιδεία. Ἡ ἀγωγή εἶναι ἡ διαδικασία, ἡ μόρφωση εἶναι τὸ ἀποτέλεσμα, ὁ σκοπός. Ὁ σκοπὸς αὐτός, δηλαδή ἡ μόρφωση, δὲν περιορίζεται μέσα σὲ χρονικὰ ὅρια, ὅπως συνήθως πιστεύομε, δηλαδή στὰ χρονικὰ ὅρια τοῦ σχολείου ἢ τοῦ πανεπιστημίου, ἀλλὰ κατ' οὐσίαν ἐκτείνεται σὲ ὅλη τὴ ζωὴ τοῦ ἀνθρώπου. Γι' αὐτὸ ἀκριβῶς, τὸ πρόβλημα τῆς ἀγωγῆς καὶ τῆς μορφώσεως προσλαμβάνει ἓνα βάθος ἀπεριόριστο. Κατ' οὐσίαν ἐκεῖνο πού θέτει ὅρια ἐδῶ εἶναι ὁ θάνατος, γιατί ὁ ἀνθρώπος δὲν παύει ποτὲ νὰ μορφώνεται ἐφ' ὅσον ὑπάρχει.

Ἡ παιδαγωγικὴ στηρίζεται ἐπάνω στὰ ἀντικειμενικὰ ἀγαθὰ τοῦ πολιτισμοῦ, τὰ ὁποῖα εἶναι συνάμμι καὶ μορφωτικὰ ἀγαθὰ, καὶ ἐπάνω στὸ ὑποκείμενο. Μὲ τὰ ἀντικειμενικὰ ἀγαθὰ τοῦ πολιτισμοῦ καταγίνεται κυρίως ἡ φιλοσοφία, ἢ ὁποῖα τὰ ἀναλύει καὶ τὰ ἐρμηνεύει ὡς πρὸς τὴν ἀξίους καὶ τὶς ἀρχές τους. Μὲ τὸ ὑποκείμενο, δηλαδή μὲ τὴν ψυχὴ, πού ἡ παιδαγωγικὴ θέλει νὰ τὴν βοηθήσῃ νὰ μορφωθῆ, καταγίνεται ἡ ψυχολογία. Ἀντικείμενο λοιπὸν καὶ ὑποκείμενο εἶναι οἱ δύο ὅροι τῆς παιδαγωγικῆς. Καὶ ἐπειδὴ μὲ

τὸ πρῶτο καταγίνεται περισσότερο ἢ φιλοσοφία καὶ μὲ τὸ δεύτερο ἢ ψυχολογία, γι' αὐτὸ ἀκριβῶς ἢ παιδαγωγική προϋποθέτει τὸ ἔργο καὶ τῆς μιᾶς καὶ τῆς ἄλλης. Ἐδῶ ἀκριβῶς στηρίζεται καὶ ἡ διαίρεση τοῦ ἔργου τῆς παιδαγωγικῆς σὲ δύο τομεῖς ἢ τμήματα, πρῶτον στὴ θεωρία τοῦ μορφωτικοῦ περιεχομένου της καὶ δεύτερον στὴ θεωρία τῆς μορφωτικῆς ἐνέργειας.

Ὁ σχηματισμὸς καὶ ἡ μόρφωση τοῦ πνευματικοῦ κόσμου τοῦ ἀνθρώπου, δηλαδή τοῦ καθενὸς αἰτόμου, ἀκολουθεῖ κατ' ἀνάγκη τούς γενικοὺς νόμους τοῦ πνεύματος. Τὸ πνεῦμα ὁμῶς κινεῖται συνεχῶς κατὰ τὴ δημιουργική του προσπάθεια ἀπὸ τὴ μιὰ μορφή στὴν ἄλλη, φέρει εἰς φῶς πάντοτε νέα δημιουργήματα, τὰ ὁποῖα κατὰ τὴν πορεία τῆς ζωῆς μεταβάλλονται σὲ μορφωτικὰ ἀγαθὰ. Γι' αὐτὸ ἀκριβῶς καὶ τὸ περιεχόμενον τῆς μορφώσεως δὲν εἶναι ἔσσει δεδομένο, δὲν εἶναι ποτὲ τετελεσμένο, ἀλλὰ εὐρίσκεται καὶ αὐτὸ πάντοτε ἐν τῷ γίνεσθαι. Γιὰ τὸν Ἕλληνα τῆς κλασσικῆς ἀρχαιότητος π.χ. περιεχόμενον τῆς μορφώσεως ἦταν ὁ Ὅμηρος, γιὰ τὸν Ἕλληνα ὁμῶς τῆς μετακλασσικῆς ἐποχῆς περιεχόμενον τῆς μορφώσεως, ἐκτὸς ἀπὸ τὸν Ὅμηρον, ἦταν οἱ λυρικοὶ καὶ τραγικοὶ ποιηταί, οἱ ἱστορικοὶ καὶ οἱ φιλόσοφοι, καθὼς ἐπίσης καὶ ἡ κλασσικὴ τέχνη. Γιὰ μᾶς πάλι σήμερον τὸ περιεχόμενον τῆς μορφώσεως εἶναι πολὺ εὐρύτερον, γιὰτὶ περιλαμβάνει, ἐκτὸς ἀπὸ τὰ ἀρχαῖα, τὰ μεσαιωνικὰ καὶ τὰ νέα ἑλληνικὰ κείμενα. Τοῦτο ἰσχύει γιὰ ἕνα μέρος τῆς ἀνθρωπιστικῆς μορφώσεως. Ἐπειδὴ λοιπὸν ὁ πολιτισμὸς κινεῖται συνεχῶς ἀπὸ τὴ μιὰ τοῦ μορφῆς στὴν ἄλλη, εἶναι αὐτονόητον ὅτι καὶ τὸ περιεχόμενον τῆς μορφώσεως παρακολουθεῖ αὐτὴ τὴν κίνηση. Τὸ μορφωτικὸ ἀγαθὸ, μὲ ἄλλα λόγια, ταυτίζεται μὲ ὅ,τι γενικῶς ὀνομάζομε πολιτισμό.

Ἄν τώρα γυρίσωμε στὸ ὑποκείμενον, δηλαδή στὴν ψυχὴ τοῦ ἀνθρώπου, γιὰ νὰ ἀναζητήσωμε τίς πηγὰς ἀπὸ τίς ὁποῖες γεννιέται τὸ ἀντικειμενικὸ ἀγαθὸ ποὺ λέγεται πολι-

τισμός, ἢ δαῖμα ὅτι οἱ πηγές αὐτὲς εἶναι ἡ διάνοια, ἡ βούλησις, ἡ φαντασία καὶ τὸ συναίσθημα. "Ὅλες αὐτὲς τὶς δυνάμεις θέλει νὰ τὶς κατευθύνῃ ἡ παιδαγωγικὴ καὶ νὰ τὶς βοηθήσῃ νὰ λάβουν τὴν πρέπουσα μορφή. Ἡ μορφή ὅμως στὸν ἄνθρωπο ἔχει σύνθετο χαρακτήρα καὶ παρουσιάζει πολλὰ καὶ μεγάλα προβλήματα. Καὶ πρῶτα πρῶτα δὲν ἀρκεῖ ἔδω ἡ ἔξωτερικὴ συνδρομὴ, ὅπως εἶδαμε πρὶν μὲ τὸ παράδειγμα τοῦ φυτοῦ, ἀλλὰ εἶναι ἀνάγκη νὰ συνοδεύεται ἀπὸ τὴν ἑσωτερικὴν προσπάθειαν τοῦ ἀνθρώπου. Δηλαδή ἡ μορφή τοῦ πνεύματος ἔχει τὸ γνώρισμα τῆς αὐτοσυνειδησίας, ἐνῶ ἡ μορφή τοῦ φυτοῦ εἶναι ἀσύνειδη. Γι' αὐτὸ στὸν ἄνθρωπο δὲν ὑπάρχει μόρφωσις δίχως τὴ βούλησις, δίχως τὴν ἀπόφασίν του νὰ μορφωθῇ. Ἡ ἔξωτερικὴ συνδρομὴ ἔχει ἔδω μόνον δευτερεύουσα σημασία. "Ὅταν ἦταν δυνατὸν ὁ νέος ἄνθρωπος νὰ μορφώσῃ μόνος του τὸν ἑσωτερικὸν του κόσμον, τότε ἦναι ἐπερίτευε ἡ συνδρομὴ τῆς παιδαγωγικῆς. Ὁ ἄνθρωπος ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὰ λοιπὰ ἕμβια ὄντια εἶναι ὁ μόνος ὁ ὁποῖος ἔχει ἱστορίαν, δηλαδή δημιουργεῖ ἕνα κόσμον ἀντικειμενικῶν ἀγαθῶν καὶ μορφῶν. Αὐτὰ λοιπὸν τὰ ἀγαθὰ ἐργάζεται ἡ ἀγωγή νὰ τοῦ τὰ συνειδητοποιήσῃ καὶ συνεπῶς μὲ αὐτὸ ὁ ἴδιος νὰ μορφωθῇ, δηλαδή νὰ ἀναπτύξῃ εἰς τὸ ἔπακρον τὴν μορφήν τῶν ἑσωτερικῶν του δυνάμεων καὶ ἔτσι νὰ ἀφομοιώσῃ τὸν ἀντικειμενικὸν κόσμον τοῦ πνεύματος.

"Ὅταν παιδεύω τὸν ἄνθρωπον προποθέτω ὅτι αὐτὸ ποῦ εἶναι ὁ ἄνθρωπος, πρῶτον παιδεύθῃ, δὲν εἶναι ἀρκετό, δηλαδή δὲν μπορῶ ποτὲ νὰ ἰσχυρισθῶ ὅτι μὲ αὐτὸ ποῦ εἶναι χωρὶς παιδείαν φθάνει στὸ σκοπὸν του. Μὲ τὴν παιδείαν λοιπὸν τίθεται τὸ μέγα πρόβλημα, ὅτι ὁ ἄνθρωπος πρέπει νὰ πάη πέρα πέρα ἀπ' ἐκεῖ ποῦ εἶναι γιὰ ν' ἀνταποκριθῇ στὸ σκοπὸν του. Ἡ παιδεία θέτει ἔξ ἀρχῆς τὴν ἔννοια ἐνὸς πράγματος ποῦ δὲν ὑπάρχει ἀκόμα, ἀλλὰ πρέπει νὰ ὑπάρξῃ, καὶ τοῦτο εἶναι ἡ μορφή τοῦ πνεύματος τοῦ ἀνθρώπου. Μορφώνομαι λοιπὸν σημαίνει ὅτι ἀγωνίζομαι γιὰ νὰ πραγματοποιήσω τὴν ἰδέαν τοῦ ἑαυτοῦ μου. Ἡ ἰδέα αὐτὴ τοῦ ἑαυτοῦ μου ἀνα-

φέρεται κατ' ἀνάγκην στή γενικώτερη ἰδέα τοῦ ἀνθρώπου. Γιὰ τοῦτο ἡ ἀγωγή δὲν νοεῖται δίχως τὴ γενικὴ ἰδέα τοῦ ἀνθρώπου, καὶ αὐτὸς ἀκριβῶς εἶναι ὁ λόγος ποὺ δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ στηρίξωμε τὴν ἀγωγή τοῦ ἀνθρώπου στὴν ὁποιαδήποτε πεῖρα, ὁσοδήποτε μεγάλη κι' ἂν εἶναι, γιατί καμμία πεῖρα καὶ κανένα παράδειγμα τῆς ἀγωγῆς δὲν συμπίπτει ποτὲ μὲ τὴν ἰδέα τοῦ ἀνθρώπου. Ἡ πεῖρα ἄλλωστε ἔχει ἀξία μόνον ἂν ἐπικυρῶνῃ τὴ γενικὴν ἰδέα τοῦ ἀνθρώπου. Τοῦτο ἀκριβῶς σημαίνει, ὅτι καὶ ἡ πεῖρα προϋποθέτει τὴν ἰδέα τοῦ ἀνθρώπου. Ὅμως ὅσο τέλειος κι' ἂν εἶναι ἓνας ἄνθρωπος, δὲν εἶναι τίποτε ἄλλο παρὰ μία μερικὴ καὶ περιορισμένη πραγμάτωση τῆς ἰδέας τοῦ ἀνθρώπου, ἡ ὁποία εἶναι ἀπόλυτη καὶ καθολικὴ ἀξία καὶ συνεπῶς μόνον πρὸς αὐτὴν πρέπει νὰ ἀποβλέπη κάθε ἀγωγή καὶ παιδεία. Βεβαίως ὁ ἄνθρωπος δὲν μπορεῖ ποτὲ νὰ φθάσῃ τὸ τέλειο, γιατί εἶναι πεπερασμένος καὶ διαθέτει πεπερασμένες δυνάμεις. Ἡ σύνθεσις τῶν δυνάμεων αὐτῶν εἶναι στὸν κάθε ἄνθρωπο διαφορετικὴ. Εἶναι δὲ καὶ τοῦτο ἓνας πρόσθετος λόγος ποὺ δὲν μᾶς ἐπιτρέπει νὰ στηρίξωμε τὴν παιδαγωγικὴ μας προσπάθεια στὴν πεῖρα οὔτε νὰ σχηματίσωμε τὴν ἔννοια τῆς παιδαγωγικῆς μὲ βάση τὴν πεῖρα. Γιὰ τοῦτο, θεμέλιο τῆς ὅλης ἀγωγῆς εἶναι ἡ ἀπόλυτη ἰδέα τοῦ ἀνθρώπου, τὴν ὁποία κάθε ἄνθρωπος καλεῖται νὰ πλησιάσῃ μὲ τὶς δυνάμεις του. Ἡ ἰδέα αὕτη στηρίζεται στὴν πνευματικότητα τοῦ ἀνθρώπου. Ἀπὸ αὐτὴν ἀντλεῖ τὸ κῦρος της. Μὲ τὴν ἰδέα λοιπὸν αὕτην ὁ ἄνθρωπος κρίνει τὴν ἀτέλειά του καὶ προσπαθεῖ νὰ τὴν περιορίσῃ.

Ἡ παιδεία ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ἰδέα τοῦ ἀνθρώπου ἐξαρτᾶται καὶ ἀπὸ ὠρισμένους συγκεκριμένους ὅρους. Οἱ ὅροι ὅμως αὐτοὶ δὲν εἶναι δυνατὸν ποτὲ νὰ ὑποκαταστήσουν τὸν ἄξονα τῆς ὅλης παιδείας, δηλαδὴ τὴν ἰδέα τοῦ ἀνθρώπου.

Τόσο τὴν πεῖρα, ὅσο καὶ τὴν ὅλη πνευματικὴ μας στάθμη τὴν μετροῦμε πάντοτε μὲ μέτρο τὴν ἰδέα καὶ πάντοτε

εἴμεθα μικροὶ ἐνώπιον αὐτῆς. Ἡ παιδεία κινεῖται μεταξὺ τοῦ σχετικοῦ καὶ τοῦ ἀπολύτου. Σχετικὴ εἶναι ἡ ἐκάστοτε στάθμη τοῦ πνεύματος καὶ ἀπόλυτη εἶναι μόνον ἡ ἰδέα τοῦ ἀνθρώπου πρὸς τὴν ὁποῖαν τείνει τὸ πνεῦμα. Ὁ πόθος, ἡ ἀγωνία καὶ ἡ προσπάθεια νὰ προχωρήσω πάρα πέρα ἀπ' ἐκεῖ πού εἰμαι τώρα, εἶναι ἓνα στοιχεῖο τὸ ὁποῖο φαίνεται ἡ σύγχρονη παιδαγωγικὴ νὰ ἔχη λησμονήσει καὶ γι' αὐτὸ κινδυνεύει νὰ γίνῃ ἀπλὴ τεχνικὴ ἢ τὸ πολὺ ἓνα σύστημα γνώσεων. Ἡ κίνησις αὐτὴ τοῦ ἀνθρώπου ἀπὸ τὸ ἓνα σημεῖο εἰς ἄλλο ποὺ χαρακτηρίζει τὴν οὐσίαν τῆς ἀγωγῆς καὶ τῆς παιδείας ἔχει πάντοτε ὡς ἀντικειμενικὸ σκοπὸν, ὅπου ἀποβλέπει, τὴν ἰδέαν τοῦ ἀνθρώπου. Ἡ ἰδέα αὐτὴ δὲν φανερώνεται ποτὲ ἐξ ὁλοκλήρου, ἀλλὰ πάντοτε κατὰ τρόπον πεπερασμένον. Ὅλα τὰ ἀντικειμενικὰ ἔργα τοῦ ἀνθρώπου, πράξεις, κείμενα, ἔργα τέχνης, ἀκόμη καὶ τεχνικὰ ἔργα δὲν εἶναι παρὰ μερικὰ καὶ πεπερασμένα φανερώματα τῆς ἰδέας τοῦ ἀνθρώπου. Τὰ ἔργα αὐτὰ εἶναι δυνατὸν γενικῶς νὰ τὰ χαρακτηρίσωμε ὡς τὸν λόγον τοῦ ἀνθρώπου, ὁ λόγος δὲ αὐτός, ἀν καὶ πεπερασμένος, ἐκφράζει πάντοτε τὴν ἰδέαν τοῦ ἀνθρώπου. Πρὸς αὐτὴν τὴν ἰδέαν τοῦ ἀνθρώπου θέλει νὰ ὀδηγήσῃ καὶ νὰ κατευθύνῃ ἡ παιδεία τὸν ἄνθρωπον. Τοῦτο ὅμως εἶναι δυνατὸν νὰ γίνῃ μόνον διὰ μέσου αὐτοῦ ποὺ ὀνομάσαμε λόγον, δηλαδὴ διὰ μέσου τῶν ἀντικειμενικῶν ἀγαθῶν καὶ δημιουργημάτων τοῦ ἀνθρώπου πνεύματος.

Μεταξὺ τῆς ψυχῆς τοῦ παιδευομένου ἀνθρώπου καὶ τοῦ ἀντικειμενικοῦ λόγου τοποθετεῖται κατὰ τὸ ἔργο τῆς παιδείας ὁ δάσκαλος. Γιὰ νὰ ὀδηγήσῃ ὅμως τὸ πνεῦμα τοῦ νέου ἀνθρώπου ὁ δάσκαλος πρὸς τὰ ἀντικειμενικὰ ἀγαθὰ εἶναι ἀνάγκη νὰ κατέχεται ἀπὸ ἐκεῖνο τὸ ὁποῖον ὁ Πλάτων ὀνόμασε ἔρωτα. Ὁ ἔρως πρὸς τὴν ψυχὴν τοῦ παιδευομένου καὶ ὁ ἔρως πρὸς τὸν λόγον, τὸν ὁποῖον ἔρχεται νὰ συνειδητοποιήσῃ ὁ δάσκαλος μέσα εἰς τὸ πνεῦμα τοῦ μαθητοῦ, εἶναι ἐκεῖνο ποὺ τὸν ξεχωρίζει ἀπὸ τὸν ἀπλὸν ἐπαγγελματία. Γι' αὐτὸ ὁ δάσκαλος ὀνομάζεται καὶ λειτουργός. Ὁ Πλάτων, ὁ ὁποῖος ὄχι μόνον

νον ἔθεσε τις βάσεις τῆς παιδαγωγικῆς, ἀλλὰ καὶ ἤσκησε σὲ ὅλη του τὴ ζωὴ τὴν παιδαγωγία, στηρίζει ὅλο τὸ ἔργο τῆς παιδείας στὸν ἔρωτα, τὸν ὁποῖον χαρακτηρίζει ὡς ἕλξη τοῦ σχετικοῦ ἀπὸ τὸ ἀπόλυτο καὶ αἰώνιο. Μὲ τὴν παιδεία, λέγει ὁ Πλάτων, ὁ ἄνθρωπος θέλει νὰ ἀποκτήσῃ κάτι ποὺ δὲν ἔχει, δηλαδή τὴ γνώση, καὶ νὰ γνωρίσῃ μ' αὐτὴν τὴν οὐσία τῶν πραγμάτων. Ἐκτὸς αὐτοῦ ὁ ἀντικειμενικὸς σκοπὸς τῆς παιδείας εἶναι νὰ μορφώσῃ τόσο τὴν ψυχὴ καὶ τὸ πνεῦμα τοῦ ἀνθρώπου, ὥστε νὰ μπορέσῃ καὶ τὸ ἴδιο νὰ δημιουργήσῃ ἢ, ὅπως λέγει ὁ Πλάτων, νὰ γεννήσῃ. Στὸ «Συμπόσιο» καὶ στὸ «Φαῖδρος» περιγράφει ὁ Πλάτων ὅλη τὴν πορεία τοῦ ἔργου τῆς παιδείας καὶ τοῦ ὑποκειμενικοῦ συντελεστοῦ της, δηλαδή τοῦ ἔρωτος. Τὸ τέρμα αὐτοῦ τοῦ δρόμου εἶναι ὁ «τόκος ἐν τῷ καλῷ», δηλαδή ἡ δημιουργία ἀπὸ τὴν ψυχὴ τοῦ νέου ἔργου καινούργιου μέσα στὴν περιοχὴ τοῦ κάλλους. Τὸ καλὸν εἶναι ἐδῶ ἔννοια γενικὴ καὶ περιλαμβάνει καὶ τὸ ἀγαθὸν καὶ τὸ ἀληθές.

Μὲ ὅσα εἶπαμε ἔγινε φανερόν ὅτι ἡ ἔννοια τῆς παιδαγωγικῆς ὡς ἐπιστήμης καὶ ἡ ἔννοια τῆς ἀγωγῆς ποὺ ἀποτελεῖ τὸν πυρῆνα τῆς παιδαγωγικῆς ἐπιστήμης εἶναι δυνατὸν νὰ θεμελιωθῇ μόνον μὲ βάση τὴν ιδέα. Μὲ ἄλλα λόγια ἡ ὑπάρχει ἡ παιδαγωγικὴ ὡς ἐπιστήμη καὶ στηρίζεται εἰς ὅ,τι ὀνομάζομε ιδέα τοῦ ἀνθρώπου ἢ δὲν ὑπάρχει ἡ παιδαγωγικὴ ὡς ἐπιστήμη, ὅταν ζητήσωμε νὰ τὴν στηρίξωμε στὴν ἐμπειρία ἢ ἀπλῶς στὰ πράγματα. Ἡ παιδεία εἶναι κατ' οὐσίαν προσπάθεια ἀγωνιστικὴ. Ἡ δὲ ἀγωγή κατατείνει εἰς τὸ νὰ βοηθήσῃ τὸ νέον ἄνθρωπο κατὰ τὴν προσπάθειά του αὐτὴν, ὥστε αὐτὸς νὰ ἀναδείξῃ μόνος του τὶς δυνάμεις ποὺ ἀπαρτίζουν τὴν προσωπικότητά του. Ἡ τοποθέτησις αὐτῆ τῆς παιδαγωγικῆς ὡς ἐπιστήμης θέτει σ' αὐτὴν προβλήματα μεγάλα καὶ ἀδυσώπητα, ἀκριβῶς γιατί ἐδῶ πρόκειται περὶ τοῦ ἀνθρώπου. Γιὰ νὰ ἀντιμετωπίσῃ εἰς βάθος ἡ παιδαγωγικὴ ὅλα αὐτὰ τὰ προβλήματα, ἔχει ἀνάγκη τῆ φιλοσοφίας, γιατί ὁ ἄνθρωπος εἶναι τὸ κατ' ἑξοχὴν πρόβλημα τῆς φιλο-

σοφίας. Ἀπὸ τὴν ἱστορία ὅμως τῆς παιδαγωγικῆς παρατηροῦμε ὅτι ζήτησε ἡ παιδαγωγικὴ νὰ στηριχθῆ ὄχι σὲ ὅλη τὴ φιλοσοφία ἀλλὰ σὲ ἓνα ὁρισμένο κλάδο της, καὶ τοῦτο ἀκριβῶς ἐξημίωσε τὸ ἔργο της. Ἔτσι κατὰ τὴν ἐποχὴ τοῦ Ἑρβάρτου ἐστηρίχθη ἡ παιδαγωγικὴ περισσότερο στὴν Ἠθικὴ. Ἄλλοι πάλι ἀργότερα ἐστήριξαν τὴν παιδαγωγικὴ στὴν Αἰσθητικὴ. Τὸ ἴδιο σφάλμα διέπραξε ἡ παιδαγωγικὴ καὶ κατὰ τὴ σχέση της μὲ τὴν ψυχολογία, δηλαδὴ ἐστηρίχθη εἴτε σὲ μία ὁρισμένη ψυχολογία εἴτε σὲ ὁρισμένο κλάδο τῆς ψυχολογίας, ἐνῶ ἔχει ἀνάγκη ἀπὸ ὁλοκληρῆ τὴν ψυχολογία.

Ὅπως ὅλα τὰ προβλήματα τῆς ζωῆς στὴν ἐποχὴ μας ἔχουν ἐκ βάθρων ἀναμοχλευθῆ, ἔτσι καὶ τὸ πρόβλημα τῆς ἀγωγῆς τοῦ ἀνθρώπου. Ὁ ἄνθρωπος, δηλαδὴ ἡ ψυχὴ καὶ τὸ πνεῦμα του, ἀποτελοῦν ἓνα ὅλον. Οἱ δυνάμεις τοῦ κρύβουν μέσα τους εἶναι θεβαίως πολλές, ἀλλὰ μόνη τῆς ἡ καθε μιὰ δὲν κάνει τὸν ἄνθρωπο. Λιάνοια, βούληση, συναίσθημα καὶ ἐραντισία εἶναι οἱ βασικὲς δυνάμεις τοῦ ἀνθρώπου καὶ αὐτὲς ἀκριβῶς πρέπει ἡ ἀγωγή νὰ εἰς βοηθήσῃ ν' ἀναπτυχθοῦν σὲ σχέση ἢ μιὰ μὲ τὴν ἄλλη. Γι' αὐτὸ ὅλες οἱ προσπάθειες ποὺ γίνονται νὰ στηρίξουν τὴν ἀγωγή σὲ μιὰ ἀπ' αὐτὲς τῆς δυνάμεις ὀδηγοῦν τὸν ἄνθρωπο σὲ ἀναπηρία ψυχικὴ καὶ πνευματικὴ. Ἡ ἀγωγή ποὺ ἐπιδιώκει νὰ περιορίσῃ ἢ νὰ καταπνίξῃ τὴ μιὰ δυνάμη τῆς ψυχῆς γιὰ νὰ ἀναδείξῃ μιὰν ἄλλη, δὲν παιδεύει, δὲν μορφώνει, ἀλλὰ παραμορφώνει καὶ παράγει ὄχι κινθροῦπους, ἀλλὰ ἀνδρείκελα. Ἰκλασσικὸ παράδειγμα αὐτοῦ τοῦ εἶδους τῆς ἀγωγῆς μᾶς ἔδωκαν στὴν ἐποχὴ μας τὰ ὁλοκληρωτικὰ καθεστῶτα, τὰ ὁποῖα ἀκριβῶς παρεμόρφωσαν τὸν ἄνθρωπο.

ΠΑΙΔΕΙΑ ΚΑΙ ΕΞΩΣΧΟΛΙΚΗ ΑΓΩΓΗ¹

1. Ἀγωγή και παιδεία.

Ὁ λόγος για τήν ἐξωσχολική ἀγωγή δέν μπορεῖ νά γίνῃ χωριστά ἀπό τήν ὅλη παιδεία, γιατί εἶναι ἓνα τὸ πνεῦμα καὶ τὸ ἔργο τῆς ἀγωγῆς καὶ τῆς παιδείας. Ἡ ἀγωγή καὶ ἡ παιδεία ἔρχονται νά βοηθήσουν τὸν ἄνθρωπο νά γεννηθῇ ἄλλη μιὰ φορὰ, ὄχι φυσικά, ἀλλὰ πνευματικά. Καὶ ἂν για τὴ φυσική γέννηση τοῦ παιδιοῦ πρέπει οἱ γεννήτορες νά σέβωνται καὶ νά ἀγαποῦν ὁ ἓνας τὸν ἄλλον, για τήν πνευματική του γέννηση εἶναι ἀνάγκη νά λειτουργῇ ἀκέραια ὁ νόμος τῆς ἀγάπης. Ἀγωγή καὶ παιδεία δέν εἶναι τίποτε ἄλλο παρὰ ἀγάπη πρὸς τὸ νέο, πρὸς τὸν ἀγίνωτο ἀκόμα πνευματικά ἄνθρωπο. Καὶ ὅπως ὑπάρχει μιὰ δεοντολογία τῆς φυσικῆς ζωῆς, ἡ ὑγιεινή, ὅμοια ὑπάρχει καὶ μιὰ δεοντολογία τῆς πνευματικῆς ζωῆς τοῦ ἀνθρώπου, ἡ παιδεία. Πραγματικά ἡ παιδεία εἶναι ἡ τέχνη ν' ἀνασταίνῃ ὁ ὄριμος ἄνθρωπος μὲ τήν ἀγάπη του μέσα στὴν ψυχὴ τοῦ ἀνώριμου ἀνθρώπου τὴ μορφὴ τοῦ πνεύματος, ποὺ εἶναι ἔμφυτη καὶ ται-

1. Περιοδ. «Σχολικὴ Ὑγιεινή», τεῦχος 47ον, Ἰανουάριος 1947, σελ 1 - 13.

ριαστή σ' αὐτόν. Ἡ παιδεία εἰσάγει τὸ νέο ἄνθρωπο στὴ ζωὴ τοῦ πνεύματος. Ἡ μεγάλη δυσκολία τῆς τέχνης αὐτῆς εἶναι, ὅτι πρέπει νὰ κρατήσῃ τὴ φυσικὴ πορεία τῆς ψυχῆς τοῦ παιδιοῦ, νὰ μὴ τῆς γεννήσῃ χάσματα, ἀλλὰ δίχως βία καὶ χάσματα νὰ ὀδηγήσῃ τὸ παιδί ἀπὸ τὸ φυσικὸ ἀνοιγμὰ τῆς ψυχῆς του εἰς τὸ πνευματικὸ τῆς ἀνάπτυγμα. Τοῦτο πάλι γίνεται ἐλεύθερα ἀπὸ κανόνες καὶ συστήματα, μὲ τὴ βαθειὰ καὶ ἄμεση ἐπίδραση ἀπὸ ἄνθρωπο σὲ ἄνθρωπο, μὲ τὴν ἀγάπην ποὺ πρέπει νὰ παρακολουθῇ ὅλη τὴ λειτουργία τῆς ἀγωγῆς καὶ τῆς παιδείας. Ὁ ἀληθινὸς μορφωτὴς ἐμπνέεται κυρίως καὶ κατευθύνεται ἀπὸ μεγάλα αἰσθήματα παρὰ ἀπὸ κανόνες ἢ καμμιά παραδομένη τεχνική.

Τὸ πνεῦμα δὲν χύνεται ἀπὸ τὴ μιὰ ψυχὴ στὴν ἄλλη, ὅπως τὸ νερὸ ἀπὸ τὸ ἓνα πιθάρι στὸ ἄλλο. Τὸ πνεῦμα τοῦ ὄριμου πρέπει νὰ ξυπνήσῃ μέσα στὴν ἀνώριμη ψυχὴ τὸ δικό της πνεῦμα καὶ νὰ τὸ βοηθήσῃ, ὥστε νὰ αὐτοδημιουργηθῇ καὶ ἐκεῖνο ἀπ' ἀρχῆς καὶ νὰ λάβῃ τὸν δρόμὸ του δρόμο. Πρέπει μὲ τὴν παιδείαν ν' ἀνοίξῃ μέσα στὴν ψυχὴ τοῦ νέου ἀνθρώπου ἡ πηγαία δύναμις τῆς ψυχῆς του καὶ ν' ἀρχίσῃ ἐλεύθερα νὰ ρέῃ ὡσάν καθαρὴ πηγὴ ὕδατος καὶ ζωῆς. Παιδεύομαι θὰ εἰπῇ ἀναπτύσσομαι κατὰ τὸν ἐσωτερικὸν νόμον τῆς μορφῆς, ὅπως ἀναπτύσσεται ἡ μορφὴ τοῦ φυτοῦ ἀπὸ τὸ σπόρον της. Παιδεύομαι δὲν σημαίνει μαθαίνω γράμματα. Τὰ γράμματα καὶ ὅλα τ' ἄλλα εἶναι ἀπαραίτητοι ὄροι γιὰ ν' ἀρχίσω νὰ παιδεύομαι. Πέρα ἀπὸ τὰ γράμματα ὑπάρχουσι ἀξίες τοῦ πνεύματος, ποὺ εἶναι τὰ ἀπαραίτητα ἀξιώματα γιὰ κάθε ἀληθινὴν παιδείαν. Μ' αὐτὰς τὰς ἀξίας τοῦ πνεύματος δουλεύει ἡ παιδεία τὸ νέο ἄνθρωπο καὶ τὸν εἰσάγει μέσα στὸν πολιτισμὸν τοῦ ἔθνους του. Μὲ τὸν πολιτισμὸν τοῦ ἔθνους, ὁ ὁποῖος εἶναι ἀποκρυσταλλωμένος μέσα στὶς μεγάλας ἀξίας τῆς ζωῆς, μ' αὐτὸν μορφώνει τὸν ἄνθρωπο ἢ παιδείαν. Ὁ πολιτισμὸς τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους εἶναι κατ' ἐξοχὴν ἀνθρωπιστικὸς, δηλα-

δὴ ὅλα τὰ μεγάλα ἔργα του ρυθμίζονται ἀπὸ τὴν ἰδέα τοῦ ἀνθρώπου, καὶ ἀκόμα ἀπὸ τὴν ἰδέα τοῦ ἀγαθοῦ. Δίπλα σ' αὐτὴν τὴν ἰδέα τοῦ ἀνθρώπου, ἡ ὁποία εἶναι ταυτόσημη μὲ τὴν ἰδέα τοῦ Ἑλληνα, δὲν μπόρεσε στὴν Ἑλλάδα νὰ σταθῆ κανένα εἶδωλο. Ὅλα τὰ εἶδωλα, ἄλλα δηλαδὴ ἰδανικά, καὶ τὰ δόγματα, ἔπεσαν. Ἡ ἰδέα ὅμως τοῦ Ἑλληνα ταυτισμένη μὲ τὴν ἰδέα τοῦ ἀνθρώπου, αὐτὴ εἶναι κυρίαρχη μέσα στὸ πνεῦμα τοῦ ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ. Αὐτὴ πρέπει νὰ εἶναι καὶ ἡ ἰδέα τῆς σημερινῆς ἑλληνικῆς παιδείας.

2. Ἡ νεότητα.

Γιὰ τὴν ἀγωγή καὶ τὴν παιδεία ὁ ἄνθρωπος ὑπάρχει ὡς δυνατότητα, δὲν εἶναι ποτὲ ἕτοιμος, ἀλλὰ γίνεται πάντοτε. Τοῦτο ὅμως ἰσχύει ἰδιαίτερα γιὰ τὴ νεότητα. Ὁ νέος ἄνθρωπος, αὐτὸς κυρίως εἶναι ἀπειρη δυνατότητα. Γιὰ τοῦτο καὶ ἡ νεότητα ρέπει πρὸς ὅλα ἀπ' ἀρχῆς. Τοῦτο δὲν εἶναι μόνον ἐπιπολαιότητα, ἀλλὰ καὶ κάτι βαθύτερο· εἶναι τάση πρὸς καθολικὴ εἰκόνα τῆς ζωῆς. Οἱ νέοι δὲν ἀγαποῦν τόσο τὴν ἀναλυτικὴ σκέψη, ὅσο τὴν καθολικὴ εἰκόνα γιὰ τὸν κόσμον καὶ ὅσο ἀγαποῦν τὴ δράση. Ἔτσι ἐξηγεῖται καὶ γιατί ἡ νεότητα ἀπὸ μέσα τῆς ἐναντιώνεται πρὸς τὴν ξηρότητα τῆς τυπικῆς λογικῆς. Ἐπίσης ἀναμφισβήτητη εἶναι καὶ ἡ αἰσθητικὴ τάση — πού ἐκδηλώνεται μὲ πολλὰς μορφὰς στὴ νεότητα. Κι' αὐτὴ εἶναι ἔνδειξη γιὰ τὴ βαθύτερη ἀνάγκη, πού κινεῖ τὴν ψυχὴ τῆς νεότητος νὰ σχηματίσῃ εἰκόνα γενικώτερη γιὰ τὴ ζωὴ καὶ τὸν κόσμον. Πραγματικὰ ὅμως ἡ αὐτογνωσία τῆς νεότητος ἀρχίζει τὴ στιγμή, πού οἱ νέοι καῖνε τὰ ποιήματά τους, τὴ στιγμή πού παύουν τὸν πρόχειρο αἰσθητικὸ τους ἐνθουσιασμό, καὶ κατ' οὐσίαν καῖνε ὅλες τους τὶς γνῶμες καὶ ἰδέες. Τότε ἀρχίζουν νὰ καταλαβαίνουν καὶ κάτι ἀπὸ πραγματικὴ τέχνη, τότε ἀποζητοῦνε καὶ τὴν πραγματικὴ ἐπιστήμη.

“Ὡς τὴ στιγμὴ αὐτὴ ἐπικρατεῖ μέσα στὴν ψυχὴ τῆς νεότητος ἢ εἰδωλολατρία. Ἡ παιδεία πρέπει νὰ ὀδηγήσῃ τὴ νεότητα πέρα ἀπ’ αὐτὴ τὴν ἀπλῆ εἰδωλολατρία. Καὶ νὰ ἱκανοποιήσῃ τὴν ἐσωτερικὴ ἀνάγκη τῆς ψυχῆς καὶ τοῦ πνεύματος, ποὺ λέγεται μάθησις, κι’ ἀπ’ αὐτὴν νὰ προχωρήσῃ καὶ πρὸς τὴν τάσιν καὶ τὴν ἀνάγκη, ποὺ λέγεται ἔρευνα. Πραγματικὴ γνώσις καὶ καθαρὸ αἰσθητικὸ βίωμα, αὐτὰ πρέπει νὰ προσφέρῃ στὴ νεότητα ἢ παιδεία. Δὲν πρέπει νὰ φυτεύῃ δόγματα μέσα στὴν ψυχὴ τῆς νεότητος. Διαφθειρομε τὸ νῆρ ὅταν τὸν μιθαίνομε νὰ ἐκτιμῆσῃ ὅποισδήποτε περισσότερο ὅποιον σκέπτεται ὅμοια μ’ αὐτόν, παρὰ ἐκεῖνον ποὺ σκέπτεται διαφορετικὰ ἀπ’ αὐτόν. “Ὁ νέος πρέπει νὰ συνηθίσῃ νὰ ἐκτιμᾷ --- ὅχι ν’ ἀκολουθεῖ --- καὶ τὴν ἄλλη γνώμη. Ἀλλιῶς γίνεται φανατικὸς, ἐμπαιθὸς καὶ μεταβάλλεται σὲ ὄργανο. “Ὅλα ὅμως τὰ μέσα μὲ τὰ ὁποῖα γίνεται ἡ μόρφωσις καὶ ἡ παιδεία τῶν νέων πρέπει νὰ κατατείνουσι νὰ δώσουσι χαρούμενη εἰκόνα καὶ θέα τῆς ζωῆς. Τοῦτο εἶναι κάτι ὀλότελα ἐλληνικὸ --- ἢ χαρούμενη ἀντίληψις γιὰ τὴ ζωὴ --- κι’ ὅμως ἔχει σχεδὸν ὀλότελα χαθῆ μέσα ἀπὸ τὴν ἐκπαιδευτικὴν μας προσπάθειαν. Γνωστικὴ, αἰσθητικὴ καὶ πρακτικὴ μόρφωσις τοῦ νέου, ὅλα αὐτὰ θέλουσι νὰ τὸν βοηθήσουσι νὰ προχωρήσῃ συνευθετὰ ἀπὸ τὴν κατάστασιν τῆς ἀπλῆς νεότητος --- ποὺ εἶναι ἓνα δῶρο τῆς ζωῆς --- στὴν κατάστασιν τῆς ὀριμότητος. Αὐτὴ πάλι εἶναι κάτι ποὺ δὲν τὸ λαβαίνει κανεὶς, ὅπως λαβαίνει τὴ νεότητα, ἀλλὰ τὸ ἀποχτάει μὲ ἀγῶνα. Ἡ ὀριμότητα εἶναι μορφὴ, ποὺ γίνεται μέσα μας μὲ ἀγῶνα ἀπὸ τὴ δυνατότητα τῆς νεότητος.

3. Ὁ λόγος.

Ὁ λόγος, αὐτὸς ποὺ εἶναι πάντα ἐν ἀρχῇ τῶν πραγμάτων, ὁ ἴδιος εἶναι καὶ ἡ ἀρχὴ τῆς παιδείας καὶ τῆς ἀγωγῆς. Καὶ κάτι περισσότερο ἀκόμα, αὐτὸς εἶναι ὁ ἀντι-

κειμενικὸς δημιουργὸς τῆς παιδείας. Ὁ μορφωτὴς ἔρχεται νὰ φέρῃ τὸ λόγο στὴν ψυχὴ τοῦ νέου. Αὐτὸς ὁ λόγος θὰ γίνῃ σὰρκα μέσα στὴν ψυχὴ του. Καὶ γίνεται πράγματι οὐσία ὁ λόγος μέσα στὴν ψυχὴ τῆς νεότητος, ὅταν δὲν εἶναι ἄλλο ὁ λόγος καὶ ἄλλο ἢ ζωὴ. Μὲ τὸν λόγο ἐρμηνεύει ὅλα τὰ πράγματα ὁ δάσκαλος, μὲ αὐτὸν ἀρχίζει καὶ μὲ αὐτὸν τελειώνει. Ὁ λόγος ὅμως γιὰ νὰ εἰπωθῆ, νὰ ἀνακοινωθῆ, γίνεται λέξις. Πόση ζωὴ, πόση προσωπικὴ ἀξία θὰ περάσῃ μέσα ἀπὸ κάθε λέξις, τοῦτο εἶναι ποὺ ζωντανεύει τὸ ἔργο τῆς παιδείας, τοῦτο εἶναι ποὺ γεννάει ἄλλη μιὰ φορὰ τὴ λέξις. Ἔτσι ξαναγεννιῶνται οἱ λέξεις μέσα στὴ λειτουργία τῆς παιδείας. Ὅπως ξαναγεννιῶνται καὶ μέσα στὰ μεγάλα ἔργα τῆς τέχνης καὶ τοῦ πνεύματος. Ἔτσι ξαναγεννήθηκαν οἱ λέξεις τοῦ ἐλληνικοῦ λαοῦ ἄλλοτε μὲ τὴν Καινὴ Διαθήκη καὶ ἔγιναν ζωὴ, ἔλαβαν οὐσία.

4. Ἡ μοῖρα.

Ὁ λόγος ὅμως τῆς παιδείας — ὅπως καὶ γενικὰ ὁ λόγος — ὅταν φθάσῃ σ' ἓνα σημεῖο, συναντᾷ τὴ μοῖρα τοῦ λαοῦ. Ἄν εἶναι πραγματικὸς λόγος, θὰ τὴν σεβασθῆ καὶ θὰ τὴν ἀναγνωρίσῃ. Δὲν θὰ προσπαθήσῃ νὰ τὴν ἀποσυνθέσῃ, γιὰ νὰ εἰπῆ τάχα στὸν τρόπο τῆς παιδείας ὅτι τὸν διαφωτίζει. Ἡ μοῖρα ἄλλωστε τοῦ ἐλληνικοῦ λαοῦ δὲν εἶναι ἓνα σκοτεινὸ *Fatum*, ἀλλὰ κάτι ἱστορικὰ δοκιμασμένο, εἶναι ἱστορικὰ δοκιμασμένη κληρονομία, ἐντολὴ δοσμένη στὸ λαὸ ἀπὸ τὴν ἱστορία του. Καὶ τοῦ εἶναι δοσμένη γιὰ νὰ μπορῆ μὲ τὴν πάλη πρὸς αὐτὴν τὴν ἴδια τὴ μοῖρα του νὰ κερδίξῃ πάντοτε τὴν ἐλευθερία του. Μοῖρα εἶναι ἡ πραγματικότητα τῶν ἀντιθέσεων, ἐσωτερικῶν καὶ ἐξωτερικῶν, ὅπου μέσα ζῆ ὁ ἐλληνισμός. Ἡ παιδεία καὶ ἡ ἀγωγή ἔρχονται νὰ βοη-

Θήσουν τὸ λαὸν νὰ συναιρέσῃ μέσα του αὐτὲς τὶς ἀντιθέσεις, νὰ τὶς φέρῃ σὲ ζωντανὴ ἐνότητα μέσα του, σωτηρία κάθε φροσῶν γιὰ τὴ ζωὴ του. Ἀπὸ κάποια μάλιστα ἀποψη ἡ μοῖρα αὐτὴ εἶναι λόγος, εἰπωμένος στὸ λαὸν ἀπὸ τὸ στόμα τῆς ἱστορίας του. Μὲ τὴν παιδεία καὶ τὴν ἀγωγή — ἀλλὰ καὶ μὲ ὅλη του τὴν ἄλλη ζωὴ — ὁ λαὸς μας πρέπει νὰ ἐξουσιάζῃ δημιουργικὰ αὐτὴν τὴ μοῖρα, ὅχι νὰ τὴ διαφωτίσῃ τάχα λογικὰ, οὔτε νὰ ζητήσῃ νὰ βάλῃ στὴ θέσῃ της τίποτε ἄλλο ἀφρηρημένο, τάχα πανανθρώπινο. Ἡ μοῖρα εἶναι ἡ ἀναπότρεπτη συγκεντρωμένη ἐντολὴ ποὺ λαβαίνει ὁ λαὸς μας ἀπὸ τὴν ἱστορία νὰ μένῃ ἐδῶ, νὰ μορφώσῃ πολιτισμούς, νὰ μάχεται τοὺς βαρβάρους ποὺ τὸν ἀπειλοῦν καὶ τὸν προσβάλλουν καὶ νὰ κρατᾷ τὴ θέσῃ του.

5. Ἡ ἱστορία.

Εἶναι λοιπὸν λόγος ζωῆς ἡ παιδεία τῶν Ἑλληνοπαίδων νὰ στηρίζεται πρώτιστα στὸ ἔδαφος τῆς ἱστορίας μας. Αὐτὸ τὸ ἔδαφος καὶ τὰ νοήματά του πρέπει νὰ ἴσχυον τὰ πρωτεῖα καὶ ὅχι κανένα ἄλλο ἀφρηρημένο καὶ κενὸ ἰδεολόγημα, ποὺ παρουσιάζεται ὡς ἐσχατολογία τοῦ μέλλοντος. Τὸ ἀόριστο καὶ ἀβέβαιο μέλλον δὲν μπορεῖ νὰ βοηθήσῃ στὸν προσηνατολισμὸν ἢ νὰ γίνῃ ὁδηγὸς γιὰ τὴν παιδεία. Ἡ ἀπλῆ ἱστορία ὅμως δὲν ἀρκεῖ. Οὔτε τὰ ἀπλᾶ ἱστορικὰ νοήματα καὶ παραδείγματα, ὅσο μεγάλα κι' ἂν εἶναι. Πρέπει ἡ παιδεία μας νὰ προσπαθήσῃ νὰ φέρῃ τὴν ἱστορία καὶ τὰ νοήματά της κατ' εὐθειαν στὸ παρὸν. Ἄλλωστε ἡ ἱστορία δὲν εἶναι οὔτε τὸ ἀπλὸ παρελθὸν οὔτε τὸ κενὸ μέλλον, ἀλλὰ ἡ δύναμη ν' ἀπαθανατίζεται καὶ τὸ ἓνα καὶ τὸ ἄλλο μέσα στὸ παρὸν, μέσα στὴ ζωὴ τοῦ ἀτόμου καὶ τοῦ συνόλου. Τὸ ἀληθινὸ παρὸν τῆς ζωῆς καὶ τοῦ πνεύματος δὲν εἶναι τὸ κενὸ

σημεῖο μεταξὺ παρελθόντος καὶ μέλλοντος, ἀλλὰ ἡ ἴδια ἡ ζωὴ μὲ τὸ πλήρωμά της, μὲ τὴν ἀπόλυτη ἀξία ποὺ ἔχει. Ἐνώπιον αὐτῆς τῆς ζωῆς διαβαίνουν οἱ καιροὶ — ἄλλη μιὰ φορὰ ὡς ἱστορία — καὶ ἐνώπιον αὐτῆς λαβαίνει τὸ μέλλον μορφή. Αὐτὴ εἶναι ποὺ μορφώνει καὶ τὸ παρελθὸν καὶ τὸ μέλλον. Αὐτὴ ὅμως ἡ ζωὴ χρειάζεται δούλεμα, χρειάζεται παιδεία γιὰ νὰ μπορῇ νὰ μορφώνη τὸ μέλλον καὶ νὰ κρατᾶη στὴ μνήμη της ὅπως ἀξίζει καὶ τὸ παρελθόν. Οὔτε λοιπὸν ὁ προφητισμὸς τοῦ μέλλοντος, οὔτε τὰ κενὰ του ἰδεολογήματα, οὔτε ὁ ξηρὸς ἰσχυρισμὸς ἐπιτρέπεται νὰ γίνουν οἱ ρυθμιστὰί τῆς παιδείας. Ἄλλο πράγμα εἶναι ἡ ἔγνοια μας γιὰ τὸ μέλλον καὶ ἄλλο εἶναι ἡ πρόληψη τῆς ἰδεολογίας, ἡ δεισιδαμονία καὶ ἡ τυφλότητα ν' ἀκολουθῇ κανεὶς συστήματα, ποὺ προδιαγράφουν κατὰ γράμμα τάχα τὸ μέλλον τοῦ κόσμου, καὶ νὰ πιέζη, νὰ ἐκβιάζη τοὺς νέους νὰ τὰ ἀκολουθοῦν καὶ νὰ φθάσῃ μάλιστα ν' ἀπειλῇ ἢ καὶ νὰ φρονεύῃ ἐκείνους, ποὺ δὲν θέλουν νὰ τὰ ἀκολουθήσουν. Ἄλλο πράγμα πάλι ἡ ἱστορία καὶ ἄλλο ὁ ἱστορισμὸς. Ἱστορία εἶναι νὰ ἔχη κανεὶς ζωντανὴ μνήμη γιὰ ὅ,τι μεγάλο καὶ δημιουργικὸ ἔγινε μέσα στὸ λαό μας. Ἐνῶ ἱστορισμὸς εἶναι νὰ στρέφῃ ὅλη τὴ ζωὴ πρὸς τὰ πίσω. Ἡ ἱστορία ἀξίζει ὅταν φέρνῃ στὸ φῶς τὰ αἷτια, ποὺ ὠδήγησαν τὴν Ἑλλάδα κατὰ διαφόρους καιροὺς νὰ μορφώσῃ θεσμούς, ποὺ ἔκλεισαν μέσα τους μεγάλους πολιτισμούς. Τὸ πνευματικὸ περιεχόμενον τοῦ ἔθνους, τὸ νόημα τῶν μεγάλων του πολιτισμῶν, αὐτὸ πρέπει νὰ κρατήσωμε ζωντανὸ στὴ μνήμη μας καὶ μὲ αὐτὸ πρέπει νὰ μορφώσωμε τὴ νέα μας γενεά. Μόνον μὲ τὸ πνευματικὸ περιεχόμενον τοῦ ἔθνους εἶναι δυνατόν νὰ ψηλαφήσωμε μὲ κάποια ἀσφάλεια καὶ τὸ μέλλον, νὰ προχωρήσωμε πάρα πέρα καὶ ν' ἀντισταθοῦμε καὶ ν' ἀνθέξωμε ἠθικὰ σὲ τόσοι ἀγῶνες, ποὺ περιμένουν τὸ ἔθνος. Ὅ,τι μεγάλο ἔχει ὁ ἑλληνισμὸς ἀπὸ τὴν ἀρχὴ τῆς ἱστορίας του, οἱ μεγάλοι μῦθοι τοῦ ἔπους μὲ τὶς αἰώνιες μορφές τῶν ἀνθρώπων καὶ τῶν θεῶν, ἡ ἀρχαϊ-

κή τέχνη καὶ φιλοσοφία, τὸ μεγαλεῖο καὶ ὁ μῦθος τῆς κλασ-
 σικῆς ἐποχῆς, τὸ μεγαλεῖο καὶ ὁ μῦθος τοῦ Μεγάλου Ἀλε-
 ξάνδρου, ὅλος ὁ πολιτισμὸς τῆς ἀλεξανδρινῆς ἐποχῆς, ὁ μῦ-
 θος καὶ ὁ λόγος τοῦ χριστιανισμοῦ δουλεμένος μετὰ τῆ φιλο-
 σοφία τῶν Ἑλλήνων, τὰ χίλια χρόνια τῆς Βυζαντινῆς αὐ-
 τοκρατορίας μετὰ τῆ δόξα τῶν πολέμων κατὰ τῶν βαρβάρων
 καὶ μετὰ τὰ ἄλλα ἔργα τοῦ πολιτισμοῦ, πρὸ παντὸς ἡ βυζαν-
 τινὴ τέχνη, ἡ μεγάλη ἐποχὴ τῆς τουρκοκρατίας, μεγάλη
 γιὰτὶ μέσα ἐκεῖ γεννήθηκε ἄλλη μιὰ φορὰ ὁ ἑλληνισμὸς,
 ἀνδρώθηκε ὁ νέος ἑλληνισμὸς, τέλος τὸ εἴκοσι ἕνα καὶ ἡ
 τελευταία τριακονταετία, πρὸ παντὸς τὸ γεγονός καὶ ὁ θρύ-
 λος τοῦ ἀλβανικοῦ μετώπου. Ὅλα αὐτὰ συμβαλλοῦν τὸ ἀ-
 μέτρητο πραγματικὸ καὶ πνευματικὸ βίβλος, ποὺ πρέπει νὰ
 λάβῃ ἡ ἑλληνικὴ παιδεία. εἶναι τὸ ἀμέτρητο πνευματικὸ
 περιεχόμενον ὅλου τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους.

6. Τὸ πνεῦμα τῆς δλότητας.

Αὐτὸ εἶναι τὸ πνεῦμα, ποὺ διέπει τὸν ἑλληνισμὸ ἀπὸ
 τὴν ἀρχαιότητα ὡς σήμερον. Πρέπει νὰ γίνεται μετὰ τὴν ἀγω-
 γὴ καὶ τὴν παιδεία οἰκεῖο στὸν καθένα καὶ κοινὸ πρὸς ὅλους.
 Πραγματικὰ τὸ ἕνα αὐτὸ πνεῦμα εἶναι δύναμις μέσα στὸν
 κάθε Ἕλληνα, ἀρκεῖ μονάχα νὰ τὸ ξυπνήσῃ ὁ μορφωτὴς
 μετὰ τὸ λόγο καὶ τὸ παράδειγμα καὶ ἀρκεῖ τὸ Κράτος νὰ τὸ
 ξυπνήσῃ κάθε στιγμή μετὰ τὰ μέτρα του καὶ τὴ σταργὴ του.
 Παιδεία καὶ Κράτος πρέπει νὰ ἄγουν τὸ ἄτομον καὶ τὸ ἔ-
 θνος πρὸς τὸ πνεῦμα τῆς δλότητας. Μετὰ τὸ πνεῦμα τῆς δλό-
 τητας πρέπει νὰ γίνεται ἡ μόρφωση καὶ ἡ δημιουργία. Ἡ
 δλότητα δμως δὲν εἶναι ποσοτικὴ ἔννοια, ἀλλὰ ποιοτικὴ. Ἡ
 δλότητα δὲν μοιράζεται ὅπως ἡ μᾶζα. Ἡ δλότητα εἶναι ἀδιαί-
 ρετη ἐνότητα ζωῆς καὶ πνεύματος, ἐνῶς ἡ μᾶζα σπάσει
 τὴν δλότητα ἢ καλύτερα βάζει τὸν ἑαυτὸ τῆς ἔξω ἀπὸ τὸ